

УДК 94(477):334.713:39(=161.2):7(477.54)"18/19"

DOI <https://doi.org/10.12958/3083-7030-2025-1-149-154>**Шевцова Євгенія Сергіївна,**

асистент кафедри історії та археології

ДЗ «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»,

м. Полтава, Україна.

e.shevtsova209@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-4304-6792>**КУСТАРНІ ПРОМИСЛИ ЯК ФОРМА ЗБЕРЕЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО
НАРОДНОГО МИСТЕЦТВА (НА МАТЕРІАЛАХ СТАТИСТИКИ ХАРКІВСЬКОЇ
ГУБЕРНІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.)**

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. українська народна культура та мистецтво опинилися під загрозою занепаду через активні процеси русифікації, індустріалізації та культурної уніфікації, які впроваджувались у межах Російської імперської політики. В умовах системного тиску на національну культуру кустарні промисли стали однією з небагатьох сфер, у якій зберігалися елементи традиційного мистецтва та повсякденного життя українського народу. У виробках кустарів – ткацтві, гончарстві, деревообробці – продовжували жити архаїчні орнаменти, локальні техніки виробництва, символічні кольори та форми, що становили цілісну систему народного мистецтва.

Водночас кустарні промисли відображали загальний соціально-економічний стан українського населення та його засобом виживання в періоди нестабільності, аграрного реформування, безробіття й обмеженого доступу до землі. Соціальні й економічні реформи, що проводилися в імперії після скасування кріпацтва, лише частково поліпшували становище сільського населення, тому кустарні промисли набували значення як додаткового, так подеколи й основного джерела доходу українських родин. У цьому контексті кустарництво постає не лише як форма дрібного виробництва, а і як складник повсякденної культури, у якому зберігалися основи українських традицій та ідентичності.

Метою статті є представлення кустарних промислів другої половини ХІХ – початку ХХ ст. як форми збереження українського народного мистецтва в умовах соціальних, економічних і культурних трансформацій на прикладі промислів Харківської губернії. Джерельну базу дослідження становлять статистичні матеріали губернських комітетів, документи комісії з дослідження кустарних промислів того часу. Методологічно робота спирається на поєднання історико-культурного, соціоекономічного та мікроісторичного підходів, що дає змогу по-новому інтерпретувати кустарництво не лише як економічне явище, а і як простір збереження нематеріальної культурної спадщини. Новизна дослідження полягає в погляді на кустарні промисли як на одну з форм повсякденного культурного спротиву політиці асиміляції та як на джерело збереження української ідентичності. Актуальність теми визначається потребою осмислити механізми збереження традиційної культури в період, коли імперська влада системно знищувала українську мову, інтелігенцію, народну творчість і підривала засади національної самобутності, обмежуючи культурну та політичну незалежність України.

Проблематика знаходить відображення в низці праць сучасних дослідників, які по-різному висвітлюють кустарні промисли як соціально-економічне явище та канал культурної самозбереження в межах Харківської губернії. І. Вановська вважає, що жіночі текстильні кустарні виробництва були важливим складником побутової культури, який зберігав традиційні мотиви й тех-

ніки, водночас виконуючи гендерно-рольову функцію в сільських громадах (Вановська, 2012). О. Малишев у своїй роботі простежує, як кустарництво реагувало на процес індустріалізації, спричиняючи відродження певних виробництв, зокрема ткацтва, гончарства, ковальства як засобу реалізації економічних можливостей селянства (Малишев, 2008). Ю. Ніколенко, аналізуючи політику уряду Російської імперії щодо селянських промислів, підкреслив, що державні заходи мали двоякий характер: з одного боку, обмежували національні прояви, з іншого – іноді сприяли кооперації задля економічної цільності (Ніколенко, 2009). Н. Прилипченко провела історіографічний аналіз народних художніх промислів Харківщини, визначаючи три періоди дослідження (дорадянський, радянський, пострадянський), та наголосила на дефіциті сучасних культурологічних підходів у вивченні теми (Прилипченко, 2013). Загальний аналіз історіографії засвідчує, що кустарні промисли не лише розглядаються як економічне та соціальне явище, а й розширюють аналітичну оптику, звертаючи увагу на культурний вимір кустарництва, його здатність зберігати і транслювати локальні традиції. У цьому контексті доречним і перспективним напрямом подальших студій є розгляд кустарних промислів як простору збереження українського народного мистецтва та культури в умовах імперського тиску й уніфікації. Такий підхід дає змогу по-новому осмислити їхню роль у формуванні національної ідентичності й збереженні нематеріальної спадщини.

У другій половині XIX ст. кустарні промисли стали помітним явищем у соціально-економічному житті українських земель у складі Російської імперії. Вони не лише виконували роль додаткового джерела доходу для селян, а й поступово перетворювалися на елемент системи товарно-грошових відносин, доповнюючи традиційне сільське господарство. Зокрема, у регіонах із високим рівнем малоземелля, як-от Харківська губернія, кустарна праця ставала необхідною умовою економічного виживання селянських родин, особливо в міжсезоння – у періоди, коли основні сільськогосподарські роботи завершувалися (Ніколенко, 2009, с. 102).

До 70-х років XIX ст. державна політика майже не звертала уваги на кустарне виробництво, а саму цю діяльність вивчали здебільшого в межах академічних дискусій, з акцентом на теоретичному визначенні поняття та ідентифікації його основних рис. Ситуація почала змінюватися під впливом загальноросійських сільськогосподарських і промислових виставок, на яких кустарним промислам уперше стали відводити окремі відділи. Така інституційна увага сприяла формуванню урядового інтересу до цієї сфери. У 1872 р. при Міністерстві фінансів Російської імперії було створено Комісію з дослідження кустарної промисловості. Одним із її завдань було виявлення соціально-економічних причин, які змушували селян залишати землю, мігрувати до міст і часто виявлятися нездатними виконати податкові зобов'язання (Ніколенко, 2009, с. 102).

Після проведення селянської реформи 1861 р. кустарні промисли та дрібне виробництво настільки глибоко укорінились в економічне й повсякденне життя мешканців Харківської губернії, що питання їх вивчення стало одним із пріоритетних для місцевих статистичних органів. До дослідження кустарних промислів активно долучаються губернські статистичні комітети та статистичні відділи при земських управах, які розпочали систематичний збір даних про кількість кустарів, види виробництва, обсяги продукції та умови праці. Ці установи відіграли важливу роль у формуванні джерельної бази для вивчення економіки сільських місцевостей, дозволивши не лише зафіксувати масштаби кустарництва, а й простежити його зв'язок із соціальним становищем населення.

З 1877 р. при Харківському губернському статистичному комітеті активно діяла Комісія з дослідження кустарних промислів, яка стала першою інституційною спробою системного вивчення народної виробничої діяльності в регіоні. Комісія проводила регулярні засідання, на яких обговорювали результати польових досліджень, слухали доповіді про стан кустарного виробництва в окремих повітах губернії, уточнювали напрями подальших досліджень і форму-

вали плани участі Харківщини в загальноімперських ініціативах. Так, у листопаді 1881 р. проведено два засідання, на яких заслухано низку доповідей. Зокрема, А. Перовська та В. Манойлов подали статистичні матеріали щодо кустарів Охтирського й Богодухівського повітів. Значну увагу приділено доповідям Л. Сокальського, який представив результати власних спостережень про типологію кустарів, їх спеціалізацію, зокрема в галузі гончарства, ковальства та шевства. Цінним був аналіз впливу кустарної праці на економіку селянського господарства та роль кустарництва як альтернативного джерела доходу (Комиссия..., 1881, с. 2).

Комісія також приділяла увагу соціальним аспектам: на засіданні розглядали питання використання народної медицини, споживчих звичок селянства та рівня побутової культури. Важливою темою став і підготовчий процес до участі Харківської губернії у Всеросійській промисловій виставці 1882 р. в Москві. Було вирішено звернутися до губернського управління з проханням виділити кошти (зокрема, 350 рублів на закупівлю експонатів і 300 рублів – на їх транспортування), а також про призначення осіб, відповідальних за представлення експозиції. Обговорювався навіть приклад Полтавської губернії, яка вже сформувала делегацію на виставку, тоді як Харківщина ще не мала затвердженого представника. Особливу увагу приділено питанню публікації матеріалів комісії. Накопичена емпірична база, яка охоплювала понад двадцять статей за результатами польових досліджень, засвідчувала потребу в їх систематизації та оприлюдненні. І хоча через обмежене фінансування та інституційні труднощі це питання залишалося відкритим, комісія звернулася до редакції петербурзького статистичного бюро з проханням надати допомогу в друкуванні праць (Комиссия..., 1881, с. 2).

Зміст публікацій Комісії з дослідження кустарних промислів Харківської губернії, виданих у 1880-х рр. у трьох окремих випусках, засвідчує серйозний науково-статистичний підхід до вивчення народних виробництв як елементу соціально-економічної структури регіону. Кожне видання поєднувало описові, аналітичні та емпіричні компоненти, що дає змогу розглядати їх не лише як джерело для історії кустарництва, а і як своєрідну енциклопедію локальних ремісничих практик.

Перший випуск, що побачив світ у 1882 р., був присвячений Сумському повіту. У ньому вміщено статистико-економічний огляд повіту, а також опис різновидів кустарних промислів, як осілих, так і відхожих. Особливої уваги заслуговують описи традиційних сільських занять, як-от вирощування конопель, тютюну, інших технічних культур, які були сировинною базою для ремесел. Аналіз здійснювався з урахуванням демографічних, соціальних і матеріальних чинників, що впливали на вибір виду кустарної діяльності (Ефименко, 1882).

Другий випуск було присвячено Куп'янському повіту. У ньому глибоко проаналізовано ключові для регіону кустарні промисли, насамперед гончарний, плетений (кошиковий) і деревообробний. Поряд із цим у виданні порушено важливе соціальне питання – масове знищення селянами громадських лісів, що розглядалося не лише як екологічна чи господарська проблема, а і як вияв економічної безвиході й нестача державного регулювання у сфері користування природними ресурсами (Соколовский, 1883).

Третій том стосувався кустарного виробництва в Охтирському повіті. Особливу увагу приділено гончарству, дубленню шкір, ковальству та ткацтву. Окрім історико-економічного аналізу промислів, автори описали їхні технологічні особливості, рівень устаткування, систему збуту та прибутковості. Цінним доповненням стали укладені списки кустарів із зазначенням їхніх особистих даних, спеціалізації, місця проживання та економічного становища, що створює унікальну соціальну карту кустарного середовища повіту (Твердохлебов, 1885).

У 1887 р. в Харкові відбулася Всеросійська сільськогосподарська виставка, яку організувало Харківське товариство сільського господарства за підтримки держави, місцевих земств і міської думи. Метою заходу було представити досягнення в аграрній сфері, ремеслах, техніці, а також показати стан народного виробництва. Однак, за твердженням російського дослідника

І. Тарасова, що підготував нарис щодо виставки, вона виявилася «всеросійською» лише за назвою. Значну частину експозицій становили саме вироби з українських губерній – Харківської, Полтавської, Київської, Бессарабської (Тарасов, 1888, с. 6).

Серед найпомітніших розділів був кустарний – вироби народного виробництва розміщувалися в кількох павільйонах і викликали великий інтерес публіки. Тут можна було побачити як традиційні речі (дерев'яні й металеві вироби, вози, інструменти), так і зразки декоративно-ужиткового мистецтва. Наприклад, Павловська навчальна майстерня в маєтку Г. Тарновського (Мелітопольський повіт) демонструвала ковальські й столярні вироби, які виготовляли учні з місцевих селянських родин. Пропоновані вироби були не тільки якісні, а й доступні за ціною. Виставка показала, що українські кустарні промисли не лише зберігаються, а й розвиваються. Це виробництво, що тісно пов'язане з потребами сільського життя, із місцевими ресурсами й досвідом (Тарасов, 1888).

Так, кустарні промисли в другій половині XIX – на початку XX ст. не лише виконували в українському суспільстві економічну функцію, а й зберігали культурну тяглість у період імперського тиску на національну ідентичність. Виробнича діяльність селян, що поєднувала традиційні техніки з умовами дрібного господарювання, стала важливою формою непомітного опору культурній уніфікації. Саме через ручну працю, орнамент, символіку, технології передавалися елементи народного мистецтва, які не лише відображали локальну специфіку, а й формували засади української культурної самобутності. Подальші дослідження кустарного виробництва доцільно здійснювати з урахуванням новітніх підходів міждисциплінарного аналізу – зокрема, історико-антропологічного, культурологічного та гендерного. Це дасть змогу глибше осмислити кустарництво як простір повсякденного досвіду, соціального пристосування та збереження нематеріальної спадщини.

Список використаної літератури

1. Вановська І. М. Галузеві та регіональні особливості розвитку в Харківській губернії жіночих текстильних виробництв у другій половині XIX – на початку XX століття. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. Історія та географія*. 2012. Вип. 46. С. 165–172. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpkhnpu_ist_2012_46_36 (дата звернення: 01.06.2025).
2. Малишев О. В. Місце кустарних промислів у процесі індустріалізації Харківської губернії наприкінці XIX – початку XX ст. *Історичний архів. Наукові студії: зб. наук. пр.* Миколаїв : ЧДУ ім. Петра Могили, 2008. Вип. 2. С. 50–56.
3. Ніколенко Ю. В. Політика уряду Російської імперії по відношенню до селянських промислів у 70–90-х роках XIX ст. *Сумська старовина*. 2009. № XXVI–XXVII. С. 102–105.
4. Прилипченко Н. С. Народні художні промисли Харківської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.: історіографія проблеми. *Культура України*. 2013. Вип. 41. С. 90–100.
5. Комиссия по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии. *Южный край*. 1881. 9(21) декабря. № 329. С. 2. URL: <https://escriptorium.karazin.ua/handle/1237075002/10687> (дата звернення: 27.05.2025).
6. Ефименко П. Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии. Вып. 1: Сумской уезд. Харьков : Тип. губ. правл., 1882. 117 с.
7. Соколовский А. А. Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии. Вып. 2: Купянский уезд. Харьков : Тип. губ. правл., 1883. 132 с.
8. Твердохлебов А. Д. Труды комиссии по исследованию кустарных промыслов Харьковской губернии. Вып. 3: Ахтырский уезд. Харьков : Тип. губ. правл., 1885. 83 с.
9. Тарасов И. Т. Всероссийская сельскохозяйственная выставка в г. Харькове, в 1887 году. СПб : Тип. «Сев. телегр. агентства», 1888. 37 с.

References

1. Vanovska, I. M. (2012). Haluzevi ta rehionalni osoblyvosti rozvytku v Kharkivskii hubernii zhinochykh tekstylnykh vyrobnytstv u druhii polovyni XIX – na pochatku XX stolittia [Branch and regional features of the development of women's textile production in Kharkiv province in the second half of the 19th – early 20th century]. *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody. Istorii ta heohrafiia – Collection of Scientific Papers of the H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. History and Geography*, 46, 165–172. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpkhnpu_ist_2012_46_36 [in Ukrainian].
2. Malyshev, O. V. (2008). Mistse kustarnykh promysliv u protsesi industrializatsii Kharkivskoi hubernii naprykintsi XIX – pochatku XX st. [The role of handicrafts in the process of industrialization of Kharkiv province at the end of the 19th – beginning of the 20th century]. *Istorychnyi arkhiv. Naukovi studii: zbirnyk naukovykh prats – Historical Archive. Scientific Studies: Collection of Scientific Papers*. (Issue 2, pp. 50–56). Mykolaiv: ChDU im. Petra Mohyly [in Ukrainian].
3. Nikolenko, Yu. V. (2009). Polityka uriadu Rosiiskoi imperii po vidnoshennyu do selianskykh promysliv u 70–90-kh rokakh XIX st. [The policy of the Russian Empire government regarding peasant crafts in the 1870s–1890s]. *Sumska starovyna – Sumy Antiquity*, XXVI–XXVII, 102–105 [in Ukrainian].
4. Prylypchenko, N. S. (2013). Narodni khudozhni promysly Kharkivskoi hubernii v druhii polovyni XIX – na pochatku XX st.: istoriohrafia problema [Folk artistic crafts of the Kharkiv province in the second half of the 19th – early 20th century: historiography of the issue]. *Kultura Ukrainy – Culture of Ukraine*, 41, 90–100 [in Ukrainian].
5. Komissiia po issledovaniu kustarnykh promyslov Kharkovskoi gubernii [Commission for the Study of Handicrafts of Kharkiv Province]. (1881). *Iuzhnyi krai – Southern Region*, 9(21) December, № 329, p. 2. Retrieved from <https://escriptorium.karazin.ua/handle/1237075002/10687> [in Russian].
6. Yefymenko, P. (1882). Trudy komissii po issledovaniu kustarnykh promyslov Kharkovskoi gubernii. Vyp. 1: Sumskoi uezd [Proceedings of the Commission for the Study of Handicrafts of Kharkiv Province. Issue 1: Sumy District]. Kharkiv: Typ. hub. pravl. [in Russian].
7. Sokolovskii, A. A. (1883). Trudy komissii po issledovaniu kustarnykh promyslov Kharkovskoi gubernii. Vyp. 2: Kupianskii uezd [Proceedings of the Commission for the Study of Handicrafts of Kharkiv Province. Issue 2: Kupiansk District]. Kharkiv: Typ. hub. pravl. [in Russian].
8. Tverdokhlebov, A. D. (1885). Trudy komissii po issledovaniu kustarnykh promyslov Kharkovskoi gubernii. Vyp. 3: Akhtyrskii uezd [Proceedings of the Commission for the Study of Handicrafts of Kharkiv Province. Issue 3: Akhtyrka District]. Kharkiv: Typ. hub. pravl. [in Russian].
9. Tarasov, I. T. (1888). Vserossiiskaia selskokhoziaistvennaia vystavka v g. Khar'kove, v 1887 godu [All-Russian Agricultural Exhibition in Kharkiv, 1887]. St. Petersburg: Typ. «Sev. telehr. Ahentstva» [in Russian].

Шевцова Є. С. Кустарні промисли як форма збереження українського народного мистецтва (на матеріалах статистики Харківської губернії другої половини XIX – початку XX ст.)

Статтю присвячено дослідженню кустарних промислів Харківської губернії другої половини XIX – початку XX ст. як соціокультурного явища, що поєднувало економічні практики селянського населення з процесом збереження української народної культури. В умовах імперської політики русифікації, індустріалізації та культурної уніфікації кустарництво стало однією з форм повсякденного спротиву, у якій втілювалися традиційні ремісничі техніки, символіка, естетика та локальні виробничі практики. Авторка комплексно розглядає кустарні промисли не лише як форму дрібного виробництва, а і як носія нематеріальної культурної спадщини. Особливу увагу приділено тому, як через ткацтво, деревообробку та гончарство відбувалася трансляція українських ідентифікаційних кодів у побуті. Кустарна праця була засобом соці-

ального виживання, особливо в умовах малоземелля та нестабільності, і водночас каналом збереження історичної пам'яті. На основі статистичних матеріалів губернських комітетів і документів Комісії з дослідження кустарних промислів аналізуються масштаби кустарництва, його соціальна структура та участь держави в регулюванні або ігноруванні цього явища. Окремий акцент зроблено на досвіді представлення українських кустарних виробів на Всеросійській виставці в Харкові 1887 р., яка засвідчила попит на продукцію селянського виробництва та локальну своєрідність. Стаття підкреслює значення кустарних промислів як простору, у якому економіка і культура існували нероздільно. Робота має міждисциплінарний характер і спирається на історико-культурний, соціоекономічний та мікроісторичний підходи. У такому ракурсі кустарництво постає як важливий складник національної традиції, що збереглася, попри імперський тиск.

Ключові слова: кустарні промисли, Харківська губернія, народне мистецтво, ремесло, нематеріальна культура спадщина, українська ідентичність.

Shevtsova Ye. S. Handicrafts as a form of preserving Ukrainian folk art (based on statistical materials from Kharkiv province in the second half of the 19th – early 20th century)

This article explores the handicrafts of Kharkiv province in the second half of the 19th and early 20th centuries as a sociocultural phenomenon that combined the economic practices of the rural population with the preservation of Ukrainian folk culture. Under the conditions of imperial Russification, industrialization, and cultural unification, handicraft production became one of the everyday forms of resistance, embodying traditional artisanal techniques, symbolism, aesthetics, and local production practices. The author examines handicrafts not only as a form of small-scale production but also as a carrier of intangible cultural heritage. Special attention is given to how weaving, woodworking, and pottery served as means for transmitting Ukrainian identity codes in everyday life. Handicraft labor acted as a tool for social survival – particularly in contexts of land scarcity and instability – and simultaneously as a channel for preserving historical memory. Based on statistical data from provincial committees and documents of the Commission for the Study of Handicrafts, the article analyzes the scale of handicraft activity, its social structure, and the state's role in regulating or neglecting this sector. Particular focus is placed on the presentation of Ukrainian handicraft products at the All-Russian Agricultural Exhibition in Kharkiv in 1887, which demonstrated both the demand for peasant-made goods and the distinctiveness of local traditions. The article emphasizes the role of handicrafts as a space where economy and culture were inseparable. The study takes an interdisciplinary approach, combining historical, cultural, socio-economic, and microhistorical perspectives. In this framework, handicrafts emerge as a vital element of national tradition that persisted despite imperial pressure.

Key words: handicrafts, Kharkiv province, folk art, craft, intangible cultural heritage, Ukrainian identity.

Creative Commons Attribution 4.0
International (CC BY 4.0)

Стаття надійшла до редакції 08.06.2025 р.

Прийнято до друку 29.08.2025 р.

Опубліковано: 06.10.2025 р.